

нафсида бўлса, яхши бўлади ва хайри мутлақ ҳисобланади. Агар яхшилиқни ҳосил қилиш сабаби хайрли ишларни кўпайтириш сабабидан бўлса, у янада эзгуликларга қўшимча бўлиб, хайри мутлаққа айланади. Барча оқил кишиларнинг кўникмалари ва қилмиш қидирмишлари ана шундай яхшилиқлар томон мўлжалланганлигига кўра, хайри мутлақ ҳаммада умумий бир маъно касб этади. Бундан шундай зарурият келиб чиқадики, хайрли иш маърифатига ҳамма ҳиммат камарини боғлаб, ўзларининг диққат-эътиборларини янада кўпроқ унга қаратиб, эзгу амалларни кўпайтирсинлар.

ЯМИНОВ АБДУЖАББОР

Тарих фанлари номзоди, ТошДШИ ҳузуридаги Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқ қўлёзмалари маркази

Ибн Сино фалсафаси ва ислом илмлари (тафсир ва калом)

Аннотация. Мақолада Ибн Сино фалсафий қарашларининг не қадар кенг қамровни иҳота қилгани келтирилган. Фалсафанинг таркибий қисмлари бўлган мантиқ, ахлоқ, илоҳийётга оид асарлар бир ёқда турсин, ҳатто унинг тафсир ёки каломга оид рисоалари ҳам фалсафий жиҳатдан чуқур ғоялар билан сугорилгани кўзга яққол таълимиб туради.

Таянч сўз ва иборалар: Фалсафий билимлар, мантиқ, илоҳийёт, ижтимоий муносабатлар, ахлоқ, Шарқ фалсафаси, ҳикмат, фалсафий рисоалар, борлиқ.

Аннотация. В данной статье анализируются философские мысли Ибн Сины. С точки зрения великого учёного не только логика, этика, теология являются частями философии, но даже его трактаты по толкованию Корана или богословии обогатены глубокими философскими идеями.

Опорные слова и выражения: Философские знания, логика, теология, социальные отношения, этика, Восточная философия, философские трактаты, вселенная.

Summary. This article provides a broad overview Ibn Sina's philosophical worldview. In addition to his works on logic, ethics and theology, Ibn Sina's treatises on interpretation of the Qur'an and theology contain philosophical notions.

Keywords and expressions: philosophical knowledge, logic, Theology, social relationship, Ethics, Eastern Philosophy, philosophical treatises, universe.

Абу Али ибн Синонинг (980–1037) илмий-ижодий фаолияти жуда рангбаранг бўлиб, аллома ўз даврида мавжуд бўлган барча фан соҳаларида калам тебратган. Дунёда у, асосан, табиб сифатида машҳур бўлгани билан олимлар наздида буюк файласуфдир. Бошқача айтганда, табобат Ибн Сино фалсафасининг бир қисмидир, холос. Бироқ, у файласуфгина ҳам бўлиб қолмади. Шайхурайиснинг ҳам дунёвий, ҳам диний мазмундаги асарлари ҳақли равишда уни жаҳон фани ва маданиятининг нодир намояндаси дейишга ҳуқуқ беради.

Ибн Синонинг қизиқишлари доираси ўз даврининг барча фанларини қамраб олган эди. Унинг турли фанлар ривожига ҳисса қўшган қомусий

олим эканлигини билиш учун ёзган асарлари рўйхатигагина назар ташлаш кифоядир. Олимнинг бизгача етиб келган ва Тошкент давлат шарқшунослик институти хузуридаги Шарқ қўлёзмалари маркази (ШҚМ)да сақланаётган шундай асарлари ҳам борки, улар нафақат табобат, балки фалсафа, ислом илмлари, хусусан, тафсир ва каломга оид мавзуларни ҳам ўз ичига олган.

Фалсафа. Ибн Сино фалсафани илмларнинг мажмуаси, бутун инсоният заковатининг йиғиндиси, деб ҳисоблар эди. Алломанинг фалсафий қарашлари унинг табиий-илмий қарашлари билан узвий боғлиқ. Унинг фикрича, фалсафанинг вазифаси мавжудотни, уларнинг келиб чиқиши, тартиби, ўзаро муносабати, бирдан иккинчисига ўтиши ва даражаларини ҳар томонлама ўрганишдан иборат. Шайхурраис қаламига мансуб “Донишнома”, “Аш-шифо”, “Китоб ал-ишорот ва ат-танбиҳот” (“Ишора ва кўрсатмалар”) каби йирик асарлар билан бирга “Рисалат баъд ал-афадил ила улама мадинат ас-салом” (“Тинчлик шахри [Бағдод] олимларига баъзи фозилларнинг рисо-ласи”), “Ал-мукатаба байна Аби Саид ибн Аби-л-Хайр ва аш-Шайх ар-Раис” (“Абу Саид ибн Абу-л-Хайр билан Шайхурраис ўртасидаги ёзишма”), “Ар-рисала ан-найрузия” (“Наврўз муносабати билан ёзилган рисола”)¹, “Рисала фи-л-худуд” (“Таърифлар ҳақида рисола”)², “Рисала фи-л-мантиқ”³, “Рисала фи-л-укул” (“Ақл ҳақида рисола”), “Ат-таълиқот” (“Изоҳлар”)⁴ каби рисо-лалар ҳам бизгача етиб келган.

“Китоб ал-ишорот ва ат-танбиҳот” 1035–1036 йилларда Исфаҳонда ёзилган Ибн Синонинг сўнгги ва энг мукаммал фалсафий асари бўлиб, 1340–1341-йилларда кўчирилган. Унинг биринчи қисми мантиққа, иккинчи қисми эса ҳикматга оиддир. Фаслларга бўлиб ўрганиладиган асардан мисол тари-қасида “Рухнинг танадан ажралиши” (التجريد) деб номланадиган мавзуга эътибор қаратсак. Унда бадан ва рухнинг ҳар бири 3 кўринишдан бирида экани айтилади. Муаллиф ёзишича, бадан:

¹ ШҚМ қўлёзмаси. Инв. № 2385. 48^б-49^а-б. Кўчирувчининг исми номаълум бўлиб, 1075/1664 йил кўчирилган. Рисоланинг муқаддима қисмида муаллиф уни амир Саййид Абу Бакр Муҳаммад ибн Абдуллоҳга наврўз тухфаси сифатида ёзганини айтиб ўтган. ШҚМда рисоланинг уч қаторигина мавжуд, холос. Унинг беш нусхаси асосида танкидий матни билан амалга оширилган нашри Мисрлик тадқиқотчи Абдуссалом Ҳорунга тегишлидир (Ибн Сино. Ар-рисала ан-найрузия // Наводир ал-махтутот. Абдуссалом Ҳорун тадқиқи билан. – Қоҳира: Дор ал-илм, 1954. 27–44-б.).

² Абу Али ибн Сино. Рисала фи-л-худуд. ШҚМ қўлёзмаси. Инв. № 2385. 120^а-123^а-б. Рисолада *ақл, нафс, жавҳар, жисм, ҳаракат, макон, суръат (тезлик) каби* етмиш иккита фалсафий истилоҳлар, уларнинг келиб чиқиши, моҳияти ва истифода этилиши ҳақида сўз боради.

³ Рисола Исфаҳонда ёзилган бўлиб, 1662 йил кўчирилган. Унда мантиқ илмининг вазифаси, *тасаввур, тасдиқ, жинс, тур, фасл, хосса, араз, таъриф, тақсим, қиёс ва унинг турлари* каби истилоҳлар шарҳланади.

⁴ Араб тилида ёзилган, 1674 йил Муҳаммад Бокир ибн Саййид Ҳайдар томонидан кўчирилган ушбу рисолада илоҳиётнинг мантиқ билан алоқалари устида сўз боради. Ибн Синонинг ақлий илмлардаги турли масалалар устида айтган сўзларини шогирди Ибн Зайла тўплаб, “Таълиқот” номи билан ушбу асар ҳолига келтирган.

- а) гўзаллик ва соғломликда юқори даражада;
- б) гўзаллик ва соғломликда юқори бўлмаган даражада;
- в) хунук ва касал ҳолда бўлади.

Биринчи ва иккинчи турга мансуб инсонлар дунёвий бахт-саодатга бутунлай ёки қисман ноил бўладилар ёхуд энг камида инсонларнинг маломатидан омонда бўладилар.

Рухнинг ҳолати ҳам 3 турли бўлиб:

- а) ақл ва хулқ фазилида мукамал;

б) ақл ва хулқда, асосан, ақлда юқори даражада бўлмаган ҳолат. Бу тоифа рух эгалари ҳам яхши инсонлар ҳисобланади. Чунки ақлда юқори даражада эмасликлари уларнинг айби эмас, лекин хулқда юқори даражада бўлишга масъулдирлар.

в) Ақли ҳам, хулқи ҳам паст даражадаги кишилар. Уларнинг шу даражага тушганларининг боиси рухларидир¹.

“Ал-ишорот ва ат-танбиҳот” асаридаги яна бир фасл “Хурсандчилик ва бахт-саодат” деб номланади. Муаллиф ёзишича, авом онгида шундай фикр қарор топганки, энг кучли ва инсонлар интиладиган роҳат бу – ҳиссий роҳатдир, қолганлари унга нисбатан кучсиз. Лекин бу алдамчи фикр. Шахмат ўйнаётган кишининг қорни оч бўлишига қарамасдан келтирилган овқатни рад қилиши ёки кейинроққа кечиктириши унинг ғалабага бўлган иштиёқидан дарак беради ва бу ички завқ ҳиссий лаззатдан анча кучли. Шунингдек, виждон ёки номусни сақлаш ҳақида гап кетаркан, олийжаноб киши учун очлик ёки чанқоқлик арзимаган нарсага айланади. Бундан ички завқ ташқи ҳузур-ҳаловатдан устун экани маълум бўлади. Бу сифат нафақат онгли, балки онгсиз жонзотга ҳам тааллуқли. Масалан, овчи итнинг ўзи оч бўлишига қарамай ўлжани эгасига олиб келиб тутқазиши, бола боқувчи жониворнинг ўзидан кўра боласига ғамхўрлик қилиши ва унинг ҳаёти учун керак бўлса жонини хатарга қўйиб, ўзини ҳимоя қилгандан-да қаттиқроқ курашиши маълум. Ташқи ҳузур-ҳаловатдан ички завқ онгсиз бўлган тақдирда ҳам устун экан, онг ва ақлнинг лаззати қандай бўлади? Шайхурраиснинг бу саволга жавоби инсоннинг ақидаси, унинг борлиқ ва табиатдан ташқари дунёни билишга интилиши ҳақидаги мулоҳазаларни ўртага ташлайди.

Гувоҳи бўлганимиздек, Ибн Синонинг фалсафий қарашларида инсон ва борлиқни айри-айри ҳолда эмас, балки ўзаро чамбарчас боғлиқлигини ҳисобга олган ҳолда тадқиқ этиш, шахснинг ақлий ҳислатларини, қобилиятларини ўрганиш ва фазилатларини очиб беришга интилиш асосий ўрин эгаллайди.

Ахлоқшунослик ҳам фалсафанинг бир қисми бўлиб, барча давр мутафаккирлари каби Ибн Сино ҳам бу борада самарали ижод қилган. “Рисала фи-л-ахлоқ” (“Ахлоқ ҳақида рисола”), “Рисалат ал-ахд” (“Ахд рисоласи”) ёки “Фи

¹ Абу Али ибн Сино. Ал-ишорот ва ат-танбиҳот (Насириддин ат-Тусий шарҳи ва Доктор Сулаймон Дунё тадқиқи билан). – Қоҳира: Дор ал-маориф, 1985. 306–308-б.

тазкийат ан-нафс” (“Нафсни покиза тутиш ҳақида”)¹, “Тадбир ал-манозил” (“Уй-жойларни бошқариш тадбирлари”), “Сийасат ал-бадан” (“Баданни идора этиш”) каби рисоалар ушбу мавзуга бағишланган. Улар билан танишар эканмиз, алломанинг ижтимоий муносабатлар, бир жамиятда ҳамнафас бўлиб яшаётган инсонларнинг бир-бирларига нисбатан муомалалари қай тарзда бўлиши мақсадга мувофиқлиги ҳақидаги фикрларини ўрганамиз.

Муаллиф ёзишича, ўз шахсига эътиборли кишигина ўзини ахлоқий фазилатлар билан безантириши мумкин. Унинг фикрича, ахлоқсизлик нафақат оила ва жамиятга, балки ўзига эътиборсизлик, ўзини ҳурмат қилмасликдир. Фазилатларга эса уларга эга бўлиш йўлини *билиш* орқали эришилади². Ибн Синонинг ёзишича, ахлоқ фалсафанинг амалий қисмига оид бўлгани билан у ўз-ўзидан рўёбга чиқмайди, балки *ақл*нинг бошқарувига боғлиқдир. Олим таълим-тарбия, илм-фан, яхши хулқ-одоб қоидаларини эгаллаш ҳақида сўз юритаркан, *ақлга асосланган – рационал* мавқени тутганига гувоҳ бўлишимиз мумкин: “Сабрга келсак, у – инсонга уқубат ва ёмонлик етганида қувватини тутиб турмоқ ва унга тоқат қилишни *ақл*нинг ҳукмига топширмоқ ёки интилиб, истаб турган нарсасининг муҳаббати голиб келганида нотўғри усулда унга етишишдан эҳтиёт бўлишни *ақл*нинг ҳукмига ҳавола этмоқдир”.

“Илм – нарсаларни инсоний *ақл* нуқтаи назаридан шундай идрок этишки, унга хато ва янглишиш қўшилмасин. Агар у аниқ ҳужжатлар ва ҳақиқий далиллар билан бўлса ҳикмат дейилади”.

“Баён эса, ўз фикрида яширинган маъноларни, уларнинг хаёлдаги ёки *ақл*даги кўринишини хитоб қилинаётган кишининг онгида акс эттиришга гўзал суратда эришишдир”³.

“Ростгўйлик фақат тилнинг иштирокидагина билинадиган фазилат эмас, балки қалбда асли-асоси намоён бўлиб, хаёл, идрок, фикр ва хотира ҳам уни тасдиқлаб турадиган сифатдир”⁴.

Модомики ҳар қандай хавфли ижтимоий иллат, оғир жиноят негизида ахлоқсизлик ётар экан, Абу Али ибн Синонинг ахлоққа доир қарашлари ҳозирги кунда ҳам ўзининг тарбиявий аҳамиятини сақлаб келмоқда ва бу ғоялар ёш авлоднинг баркамол инсон бўлиб улғайишида муҳим аҳамиятга эга. Уларни атрофлича, чуқурроқ ўрганиш эса Шарқ халқлари маданияти ва

¹ “Рисалат ал-аҳд” (Абу Али ибн Сино. Рисалат ал-аҳд // Мажмуъат ар-расаил. – Миср: Курдистон ал-илмия, 1909. 203–209-б.) ва “Фи тазкийат ан-нафс” (ШҚМ қўлёзмаси. Инв. № 2385. 101^а-101^б-б.) аслида икки ном билан аталган бир рисола бўлиб, уни муаллиф ўзи учун ёзган. Ибн Синонинг ҳаёти ва илмий фаолияти устида тадқиқот олиб борган баъзи олимлар, жумладан, С. Мирзаев (Мирзаев С. Ибн Синонинг Шарқшунослик институтида мавжуд асарлари. – Т.: Ўзбекистон ССР ФА нашриёти, 1955. 23-б.), Ҳ. Жонматова (Жонматова Ҳ. Абу Али ибн Сино таълим-тарбия тўғрисида. – Т.: Ўқитувчи, 1980. 8-б.) ва А. Ирисовлар (Ирисов А. Ҳаким Ибн Сино. – Т.: Ўзбекистон, 1992. 88, 97-б.) уларни алоҳида мустақил рисола тарзида қайд этишган, лекин бу тўғри эмас. С. Мирзаев у иккисини хатто олдинма-кетин тавсиф этган.

² Абу Али ибн Сино. Рисала фи-л-ахлоқ. ШҚМ қўлёзмаси. Инв. № 2385. 100^б-б.

³ Ўша манба. Ўша жойда.

⁴ Абу Али ибн Сино. Фи тазкийат ан-нафс. ШҚМ қўлёзмаси. Инв. № 2385. 101^б-б.

фани тарихида Ибн Сино каби қомусий олимларимизнинг хизматлари не қадар катта аҳамият касб этганини кўрсатади.

Қуръон тафсири. Абу Али Ибн Сино фаннинг қайси бир соҳасига қўл урмасин, унга фалсафий тус берди. Унинг шоир ва адиб сифатида ёзган асарлари ҳам ўзининг фалсафий жихатдан чуқур ғоялар билан суғорилганлиги билан кўзга ташланиб туради.

Шайхурраиснинг Қуръонга ёзган тафсири ҳақида сўз бораркан, бу борада бизга унинг “Тафсир сурат Саббиҳисма раббик ал-Аъла” (“Саббиҳисма раббик ал-Аъла сураси тафсири”), “Тафсир Қул ҳува Аллоҳу Аҳад” (“Қул ҳува Аллоҳу Аҳад [сураси] тафсири”), “Тафсир сурат ал-Фалак” (“Фалак сураси тафсири”), “Тафсир сурат ал-Нос” (“Нос сураси тафсири”) каби рисо-лалари маълум. Уларда муаллиф номлари келтирилган сураларни бошидан охиригача шарҳлаган бўлса, “Рисала фи маъна ҳақиқат “вадриб лаҳум маса-лал ҳайат ад-дунйа ка-маин” (“[Эй Муҳаммад, одамларга] дунё ҳаёти мисолини келтиринг. У худди бир сув кабидирки,...” [ояти]нинг мазмун-моҳияти ҳақида рисола”)¹, “Рисала фи кайфият иншиқоқ ал-қамар” (“[Қиёмат куни] оининг қандай бўлиниши ҳақида рисола”)², “Рисала фи кайфият асҳаб ал-қаҳф” (“Ғор эгаларининг ҳолати ҳақида рисола”)³ каби айрим мавзуларни ўз ичига олган Қуръон оятларигагина бағишланган рисо-лалар ҳам мавжуд. Яна асарлари ичида Қуръон сураларининг мавзуга доир оятларини изоҳлаб кетган ўринлари ҳам учрайди.

“Тафсир сурат Саббиҳисма раббик ал-Аъла”да инсоннинг яратилиши, тақдир, олам ҳақидаги Қуръон оятлари фалсафий жихатдан шарҳланган. Масалан, “У [Аллоҳ барча нарсани] яратиб, барпо қилган”⁴, оятини Ибн Сино шундай тафсир қилади: “Бу шундай деганики, ҳар бир жонзотнинг жисми муайян меъёр билан ўлчанган ва бу ўлчаб яратиш демакдир. Яна, у жисм иссиқ, совуқ, ҳўл, қуруқ қисмлардан таркиб топган. Муайян мизож пайдо бўлиши учун мазкур қисмлардан ҳар бири маълум миқдорда бўлиши керак. Агар ўша қисмлар айрим сабабларга кўра ошиб ё камайиб кетса, меъёр ёки мизож бузилади ва бу оятдаги “барпо қилиш”нинг айнаи ўзидир”⁵.

Ибн Синога мансуб юқорида номлари келтирилган рисолалар тафсир-ларнинг “ақлий тафсирлар” турига мансубдир.

¹ Қуръон, 18: 45. Ю. Н. Завадовский бу ерда 43-оятга ишора қилиб, ноаникликка йўл қўйган (Завадовский Ю. Н. Абу Али ибн Сина. – Душанбе: Ирфон, 1980. – С. 225.). Бу рисола номи Ибн Сино асарлари рўйхатида келтирилгани билан у ҳақда бошқа маълумот йўқ.

² Ушбу рисоланинг номидан бошқа маълумот йўқлиги боис Ю. Н. Завадовский унинг Қуръон тафсирига ёки астрономияга оидлиги борасида иккиланган ва Қуръоннинг 54-сура 1–4-оятларига ишора қилган. Фикримизча, рисоланинг Қуръон тафсирга бағишлангани хусусидаги тахмини тўғри.

³ Мазкур рисоланинг ҳам фақат номи ҳақида маълумот мавжуд холос. Унинг номидан шундай тахмин қилиш мумкинки, муаллиф бу рисолада Қуръоннинг “Қаҳф” сурасида келтирилган маълумотга кўра, ғорда 300 йил ухлаб, кейин уйғонган бир гуруҳ йигитларнинг ҳолатларига муносабат билдирган.

⁴ Қуръон, 87: 2.

⁵ Абу Али ибн Сино. Тафсир сурат Саббиҳисма раббик ал-Аъла. ШҚМ қўлёзмаси. Инв. № 2385. 114^б-б.

Калом: “Сирр ал-қадар” (“Такдир сир-синоати”)¹, “Ар-рисала ал-азҳавия” (“Ёритиш рисоласи”)², “Ла саода фи ҳаза-л-олам ала-л-итлоқ вала шақова” (“Бу дунёда фақат бахт ҳам, мутлақо бахтсизлик ҳам йўқ”), “Рисала фи ан ла махофата ли-л-мавт” (“Ўлимдан қўрқмаслик ҳақида рисола”)³, “Китаб ал-мабдаъ ва-л-маод” (“Дастлабки ва келажак [ҳаёт] ҳақида китоб”)⁴, “Рисала ал-миърожия” (“Меърож ҳақида рисола”), “Рисала фи-л-илоҳиёт” (“Илоҳиёт ҳақида рисола”), “Ал-калима ал-илоҳия” (“Илоҳиётга доир сўз”), “Ал-файз ал-илоҳий” (“Илоҳий файз”)⁵ каби кичик рисоалари калом ёки ақида масалаларига тўлиқ бағишланган бўлса, юқорида номлари келтирилган “Донишнома”, “Аш-шифо”, “Китоб ал-ишорот ва ат-танбиҳот” каби катта ҳажмдаги асарларнинг айрим боблари ушбу мавзунини ёритади.

Ушбу мавзунини қуйида Ибн Синонинг “Сирр ал-қадар” рисоласи мисолида қўриб чиқамиз. Уни муаллиф Шайх Саид ибн Абулхайрининг (ваф. 440/1049) сўровига биноан тақдир сирларини шарҳлаб ёзиб берган⁶.

Муаллифнинг таъкидлашича, инсонлар учун белгилаб қўйилган тақдирнинг сири ва ҳикматини уч асос ташкил этади:

1. Оламнинг низоми ҳақида умумий тушунча.

¹ Араб тилида ёзилган ва 1664 йилда қўчирилган рисола ШҚМдаги нодир нусخада сақланади (№ 2385/XXXI). У 1910 йилда Мисрда Шайх Муҳиддин Сабрий ал-Курдий томонидан нашр ҳам этилган (Абу Али ибн Сино. Сирр ал-қадар // Мажмуъат ар-расаил. – Миср: Курдистон ал-илмия, 1910. 244–249-б.).

² Рисола кириш ва етти бобдан иборат. Ибн Синонинг ўзи муқаддимада зикр қилишича, уни ус-този Абу Бакр Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Барақий учун таълиф этган. Рисоланинг ёзилиш даври муаллифнинг Бухорода яшаган пайтига, 20–21 ёшларига тўғри келади. Ю. Н. Завадовский уни «Послание [по случаю праздника?] Жертвоприношений» тарзида иккиланган рус тилига ўғирган бўлса (Завадовский Ю. Н. Абу Али ибн Сина. 223-б.), Б. А. Ваҳобованинг тадқиқотида ҳам, СВРда ҳам рисола «Қурбонлик рисоласи» («Трактат жертвоприношений») деб таржима қилинган. К. Олимова «Азҳавия»ни «Освещение» («Ёритиш») деб таржима қилган (К. Олимова. Освещение / Перевод с таджикского // Абу Али ибн Сина. Избранные произведения. Т. 1. – Душанбе: Ирфон, 1980. – С. 327.). Рисолада “Қайтиш ҳақиқати”, “Қайтиш ҳақиқати тўғрисида турли қарашлар”, “Нотўғри назарияларга раддиялар” номли мавзулар қўтарилган. Еттинчи боб эса, айнан “Инсонларнинг ўлимдан кейинги ҳолати баёни ва “охират” аталмиш қайта яратилиш масаласининг ёритилиши” деб номланган. Рисолада қурбонлик ёки қурбонлик амали ҳақида ҳеч нарса йўқлиги боис, бизнингча, К. Олимованинг таржимаси ҳақиқатга яқин.

³ СВРда (Собрание восточных рукописей) тавсиф қилинган ушбу икки рисола (Собрание восточных рукописей АН Уз ССР / Под редакцией и при участии А. А. Семенова. Т. V. – Т.: Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти, 1960. № 4036, № 4040) фалсафага оид асарлар қаторида эмас, балки, Ибн Синонинг “Сирр ал-қадар”, “Ар-рисала ал-азҳавия” рисоалари каби каломга мансуб асарлар орасидан жой олиши тўғри бўлар эди.

⁴ Абу Али ибн Сино. Китаб ал-мабдаъ ва-л-маод // Мажмуъат ар-расаил. – Миср: Курдистон ал-илмия, 1909. 248–255-б. Рисола 1012–1014 йилларда ёзилган бўлиб, муаллифнинг шогирди Жузжонийнинг айтишича, Ибн Сино уни Журжонда яшаб турганида Абу Муҳаммад аш-Шерозий учун таълиф этган. Бироқ, уни шайх Абу Аҳмад Муҳаммад ибн Иброҳим ал-Форисийга атаб ёзилгани ҳақидаги маълумотлар ҳам йўқ эмас (Завадовский Ю. Н. Абу Али ибн Сина. – С. 216.).

⁵ Абу Али ибн Сино. Ал-файз ал-илоҳий. ШҚМ қўлёзмаси. Инв. № 2385. 101^б-б. Рисолада *ваҳий, қаромат, мўъжиза, сеҳр, тушлар, тилсимлар* ҳақида гап боради.

⁶ Ирисов А. Ҳаким Ибн Сино. 93-б.

2. Яхшилик ва ёмонлик ҳақида батафсил тушунча.

3. Инсон ўзи яшаб ўтган дунёсидан масъул бўлиши ҳақида умумий тушунча.

Муаллифга кўра, шу уч асос ҳақида маълумотга эга бўлиб, улар устида тафаккур қилиб, улар асосида ўз ҳаётини ўтказган киши учун тақдирнинг сир-синоати ҳақида бош қотиришга ҳожат қолмайди. Балки, борликда рўй берадиган, инсонга боғлиқ бўлгану бўлмаган ҳар қандай ҳодисанинг ўзига хос ҳикмати, сабаби мавжудлиги аён бўлади.

Рисолада муаллиф мазкур асосларнинг биринчиси (оламнинг низоми) ёки учинчиси (инсонларга у дунёга қайтишни таъкидлаш)га эмас, балки иккинчиси (яхшилик ва ёмонлик ҳақидаги тушунча)га кўпроқ тўхталади. Фикр-римизча, бунинг сабаби шуки, биринчи ва учинчи асос инсон ихтиёридан ташқаридаги нарсалар бўлиб, киши учун улар ҳақида назарий билимга эга бўлишининг ўзи етарли. Демак, инсон иккинчи асос борасида масъулдир.

Рисолада яхшилик ва ёмонлик тушунчалари иккига бўлиб талқин этилган:

1. Яратувчидан яратилганларга нисбатан содир бўладиган муносабат.

2. Инсонларнинг ўзаро ёки табиатга нисбатан муносабати.

Ибн Синонинг ёзишича, дунёнинг низоми бенуқсон ва жуда мукаммал. Аллома бу оламнинг мавжудлиги мукаммал ва маълум низом асосида эканини таъкидларкан, Афлотуннинг “жами нарсалар режаланган ва хоҳиш асосида рўй беради”, деган фикрларини ҳам келтиради. “Борликда юз берадиган ёмонликлар эса нисбийдир... Ҳақим зотнинг¹ наздида оламни яратишдан у ёмонликлар ирода қилинган эмас, балки мурод – яхшиликлардир”. Бу ерда алломанинг инсонга етадиган касаллик, ўлим каби ҳолатларга ишора қилаётганини англаш қийин эмас. Муаллиф Тангрини айнан “Ҳақим” номи билан тилга олиши орқали эса “инсонга яхшилик ва ёмонлик бўлиб туюладиган нарсаларда ўзига хос ҳикмат ва сабаблар ётади”, демоқчи.

“Яхшилик – уни қилувчи инсон ўзининг ички дунёси қанчалик камол топгани даражасига қараб ундан лаззатланадиган, ёмонлик эса нафснинг қанчалик нуқсонга юз тутгани микдорига қараб ўз соҳибини укубатга олиб борадиган нарса”. Ибн Синонинг фикрича, оламда кишиларнинг феъл-атворлари борасида ворид бўлган илоҳий буйруқ ва қайтариқлардан мурод уларда яхши амалларга нисбатан қизиқиш ва ёмон ишларга нисбатан нафрат уйғотишдир. “Буйруқ ва қайтариқ ҳар доим ҳам дунёқараши турли хил бўлган инсонларни бирдек қаноатлантирмаслиги мумкин. Бу борада барча кишилар муштарак бўлган, барчага таъсир этадиган восита бор. У ҳам бўлса мақтов ва айблов. Мақтовда қизиқтириш, айбловда эса қайтариш бор. Биринчи ҳолат – яхшилик қилувчини ўзи хоҳлайдиган [ўша яхшилигига] ўхшаш нарсанинг қайтишига қизиқтириш. Иккинчиси – қайтариш бўлиб, [ёмон] феъл содир қилган одамни [ўша ёмонлигига] ўхшаш нарсани такрорлашдан қайтаришдир. Ким тарафидан айна вақтда [бошқага нисбатан ёмонлик] содир бўлаётган бўлса, модомики уни [ўзига нисбатан ҳам] бўлишини хоҳламас экан, уни қилишга қодир бўлгани ҳолда [ўша] феълдан тийилади”².

¹ Ҳақим зот дейиш билан Ибн Сино бу ерда Тангрига ишора қияпти. Ақида китобларида Аллоҳнинг 99 исми ҳақида маълумотлар бор бўлиб, улардан бири “ал-Ҳақим” (Ҳикмат соҳиби, дақиқ ва нозик илмларни билувчи)дир.

² Абу Али ибн Сино. Сирр ал-қадар // Мажмуъату-р-расаил. – Миср: Курдистон ал-илмия, 1909. 248-б.

Ибн Сино фалсафасидаги ақидага доир асарлар ханузгача тўлиқ ўрганилмаган. Уларни тадқиқ қилиш эса алломанинг борлиқ, ҳаёт ва мамот, яхшилигу ёмонлиқ, мукофот ва жазо, Тангри ва тақдир тўғрисидаги фикрларини билиш учун катта аҳамиятга молик.

Абу Али Ибн Сино каби бутун борлиғини илмга бағишлаган буюк олимларнинг асарлари кўп асрлардан бери инсоният учун битмас-туганмас билим манбаи вазифасини ўтаб келиши билан бирга ҳозир ҳам маънавият ҳамда илм-фан тараққиётига ўз ҳиссасини қўшиб келмоқда. Мана шунинг учун ҳам орадан шунча вақт ўтган бўлишига қарамасдан уларнинг номи барча халқлар тилида катта эҳтиром билан зикр этилмоқда ва асарлари қайта-қайта нашр қилинмоқда.

МАҲКАМОВА ДИЛЁРА

*ТошДШИ ҳузуридаги Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқ қўлёзмалари
маркази етакчи мутахассиси*

Ҳожи Халифанинг “Қашф аз-зуннун” асарида Марказий Осиёлик файласуфлар тавсифи

Аннотация. Ҳожи Халифанинг “Қашф аз-зуннун” асари биобиблиографик манба бўлиб, унда Марказий Осиё минтақаси фани ва маданияти тарихини ёритувчи материаллар жамланган. Мазкур мақолада “Қашф аз-зуннун”га таянган ҳолда айрим Марказий осийлик файласуфларнинг илмий фаолиятлари ёритилади. “Қашф аз-зуннун”даги маълумотлар бошқа манбалар билан қиёслаган ва тўлдирган ҳолда келтирилади.

Таянч сўз ва иборалар: биобиблиографик, манба, файласуфлар, Марказий Осиё, маълумотлар, илмий мерос.

Аннотация. Книга Хаджи Халифы “Кашф аз-зуннун” является произведением биобиблиографического характера, содержит в себе материалы о научной и культурной жизни Центральной Азии. В данной статье, написанной на основе “Кашф аз-зуннун”, освещается научная деятельность некоторых философов из Центральной Азии. Приведенные сведения из “Кашф аз-зуннун” были изучены и освещены другими источниками.

Опорные слова и выражения: биобиблиографический, источник, философы, Центральная Азия, информация, научное наследие.

Summary. The book of Haji Khalifa "Kashf az-zunun" is the work of bio-bibliographical character, contains materials about the scientific and cultural life of Central Asia. This article, written on the basis of "Kashf az-zunun" highlights the scientific activity of some philosophers from Central Asia. The given statements from the "Kashf al-zunun" have been studied and enlightened with the use of other sources.

Keywords and expressions: bio-bibliographic, the source, philosophers, Central Asia, information, scientific heritage.

IX–XVII асрларда Шарқ халқлари илм-фани ва маданиятида катта ўзгаришлар рўй бериб, Мовароуннахр ва Хуросон олимларининг ижодий фао-